

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

Szabó Ildikó
Nemzeti tematika és politikai szocializáció

Tézisek

A kollektív önmeghatározások politikai befolyásolása
Magyarországon 1867–2006

Az akadémiai doktori értekezés rövid összefoglalója

Budapest
2006

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

I. rész A KITŰZÖTT KUTATÁSI FELADAT

A dolgozat tárgya a *nemzeti tematika* és a *politikai szocializáció* viszonya: az a folyamat, amely a diszkurzív térben folyamatosan konstruálódó nemzeti tematikától a kollektív identitásokig vezetett a kiegyezéstől napjainkig terjedő időszak különböző politikai korszakaiban. A dolgozat megpróbálja nyomon követni a nemzeti tematika változásának folyamatát a vizsgált időszak egészében. Arra is választ keres, hogy az egyes politikai korszakok szocializációs modelljeiben (a) milyen helye volt a nemzeti tematikának és (b) milyen mechanizmusok közvetítésében jutott el a társadalom tagjaihoz.

A modern magyar társadalom történetének egészére igaz, hogy nem az állampolgári közösség, nem a gyakran átrendeződött társadalmi struktúrában elfoglalt hely, nem is a vallás, hanem a nemzet játszott kitüntetett szerepet az identításban. A munka alap gondolata az, hogy Magyarországon minden korszakban újrafogalmazódott és a politikai diskurzusokban folyamatosan konstruálódott a megoldatlan nemzeti és nem nemzeti (társadalmi, politikai és gazdasági) problémákra épülő nemzeti tematika. Ez a tematika a kiegyezéstől napjainkig szerepet játszott a kollektív identitások formálódásában, miközben a nyugati országok többségében a 20. század folyamán már egy másik alapterematika, a demokratikus tematika vált a szocializáció modelljének legfontosabb diszkurzív tényezőjévé.

Az értekezés megpróbálja bemutatni a nemzeti tematika helyét a különböző politikai korszakokra jellemző szocializációs modellekben. Kétféle összefüggésrendszert követ végig: (a) a különböző politikai korszakokra jellemző nemzeti tematikák és politikai szocializációs modellek között kimutatható összefüggéseket, valamint (b) az egyes korszakokon belül a politikai identitásstratégiák, a nemzeti tematika és a politikai szocializáció modellje közötti összefüggéseket. Választ keres arra a kérdésre, hogy a dualizmus korában kiépült nemzeti tematika hogy változott a későbbi politikai korszakokban (a Horthy-rendszerben, a koalíciós időszakban, a pártállami rendszerben és a rendszerváltás utáni időszakban). Megvizsgálja, hogy az egyes korszakokban a politikailag vezetett nemzeti tematika

- (a) milyen nemzetfogalom köré épült fel,
- (b) milyen identitásminták megvalósulására szolgált,
- (c) milyen szerepet játszott az identitások befolyásolására irányuló politikai stratégiákban és
- (d) milyen szerepet játszott a politikai szocializáció adott modelljében.

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

Az értekezés választ keres arra a kérdésre is, hogy a rendszerváltás utáni politikai önmeghatározásokban miért épülhetett ki a nemzeti törésvonal, és hogy a demokratikus tematika miért nem vált domináns tematikává.

A nemzeti tematikát a szocializációs modellek tartalmi, diszkurzív tényezőjeként fogja fel. Részletesen vizsgálja a rendszerváltás utáni politikai szocializáció modelljét, a nemzeti és a politikai identitás kérdéseit, és választ keres arra, hogy a rendszerváltás után miért nem kristályosodott ki a politikai szocializáció demokratikus rendszerekre jellemző modellje.

II. rész A KUTATÁS MÓDSZEREI

Az alapvetően elméleti igényű nagymonográfia a politikai korszakokon átívelő folyamatokra és az egyes korszakokon belüli, a politikai aktoroktól a közösségi identitásokig ívelő folyamatokra koncentrál. Elsősorban a rendszerszintű megközelítés, a modellalkotás és a kvalitatív elemzés lehetőségeivel él.

Az értekezés az egyes korszakokra jellemző nemzeti tematikát is, a politikai szocializációt is interakciók folyamatából építkező dinamikus rendszernek tekinti. Minden korszak nemzeti tematikájában megvizsgálja a nemzet fogalmának politikai konstrukcióját, a nemzethez tartozás kritériumait, a belső és a külső ellenség képét és a jövő képét. Elemzi a nemzeti tematika közvetítésének csatornáit és a tematika helyét az adott korszak szocializációs modelljében. Ezek elemzésében támaszkodik a különböző társadalomtudományi területek eredményeire. Épít a különböző korok statisztikai adataira, politikai dokumentumaira és kulturális reprezentációira. Ahol lehet, figyelembe veszi a nemzetközi szakirodalom megállapításait. Nem utolsó sorban épít a magyarországi empirikus szociológiai kutatásokra, köztük a politikai tagolódásra, választói magatartásra irányuló kutatásokra. Igyekszik figyelembe venni a rendszerváltás előtti és utáni ifjúságszociológiai kutatások eredményeit. A rendszerváltás utáni nemzeti diskurzusokat a narratívaelemzés módszerével közelíti meg.

Az értekezés előzményeit képezik a szerző elmúlt évtizedekben végzett politikai szocializáció-kutatásai és azok az empirikus kutatások, amelyek tárgyát a nemzetfogalom közgondolkozásbeli konstrukciói alkották (Csepeli György, Lázár Guy, Murányi István, Veres Valér és mások kutatásai, valamint a szerzőnek a fiatalok állampolgári kultúrájáról Örkény Antallal közösen végzett kutatásai).

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

III. rész

A TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

A könyv három nagyobb egységből áll. Az első a nemzeti tematikával, a második a nemzeti tematika és a politikai szocializáció viszonyával, a harmadik a nemzeti tematika szocializációs modellben elfoglalt helyével foglalkozik.

A nemzeti tematika

Az **első egység** a kulcsfogalmakat: a közösségi alaptermatikák és a politikai szocializáció fogalmát tisztázza.

1. Alaptermatikák. Az értekezés az alaptermatikákat – így a nemzeti tematikát is – a politikai cselekvés diszkurzív elemeinek, ugyanakkor a politikai szocializáció tartalmi tényezőjének tekinti. A politikai szocializáció három történelmi korszakokon átívelő, diszkurzív tényezőjét különíti el: a *vallási*, a *nemzeti* és a *demokratikus* alaptermatikát.

Az alaptermatikák a kollektív identitások befolyásolására irányuló politikai stratégiák részét képezik. Beágyazódnak a társadalmi élet egészébe. Fennmaradásukat multiplikálásuk és a szocializáció folyamataiban való továbbörökítésük biztosítja. A politikai aktorok (államhatalom, pártok, politikusok) „vezetik” őket, és különböző közvetítő rendszereken (média, iskolarendszer, kulturális közvetítők), értelmiségiek közreműködésével jutnak el célközönségükhöz. A vallási tematika tekinthet vissza a leghosszabb, a demokratikus (és az ebből leágazó európai) tematika a legrövidebb múltra. A nemzeti tematika formálására, közvetítésére és a szocializációs folyamatokban való megjelenítésére nincs külön intézményrendszer. Az alaptermatikákat aktuális tematizációk tartják fent. A tematizációk a politika meghatározó aktoraihoz kötődnek.

A nemzeti tematizációk a kollektív identitások tartalmi, érzelmi és attitűdinális elemeihez kapcsolódva, a korábbi tematizációkra építve sokakat foglalkoztató társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekre rezonálnak. Közvetítésükben az értelmiségiek különböző csoportjai működnek közre. A nemzeti tematizációk, mint politikai cselekvések célja a politikai napirend meghatározásával a politikához való viszony és a köznapi nemzettudat befolyásolása.

2. Politikai szocializáció. A *politikai szocializáció* olyan folyamat, amelyben a kollektív identitások kialakulnak az egyén és a politikailag megformált társadalom közötti interakciókban, és amelyben a politikai rendszerek megpróbálják magukat továbbörökíteni. A szocializáció modelljét a szocializáció intézményei, az identitásformáló stratégiák, a közvetített tartalmak és a gondolkozási és cselekvési minták alkotják. A nyilvános kommunikációban történelmileg kialakult, integratív erővel rendelkező közösségi alaptermatikák (a vallási, a demokratikus és a nemzeti temati-

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

ka) a politikai szocializáció tartalmi tényezőiként befolyásolják az önmeghatározásokat és kijelölik a politikai törésvonalakat.

Nemzeti tematika és politika

A **második egység** abból indul ki, hogy Magyarországon az elmúlt másfél évszázadban minden politikai korszakban újrafogalmazódott a megoldatlan társadalmi, politikai és gazdasági problémákra épülő nemzeti tematika. Az egyik legfontosabb törésvonalat a rendszerváltás után is a nemzeti tematika jelölte ki, miközben a nyugati országok többségében a 20. század folyamán már egy másik alaptematika, a demokratikus tematika vált meghatározóvá.

Azzal a lehetőséggel, hogy a kollektív identitások formálódásának folyamatába a diskurzusokban épülő nemzeti tematikával be lehet avatkozni a politikai szocializáció folyamatába, a Horthy-korszakban és a pártállami időszakban elsősorban az állam élt, a rendszerváltás után a jobboldali pártok. Közös volt valamennyi korszakban, hogy a beavatkozások célja a nemzeti identitás politikai meghatározása volt. Minden politikai korszakban kiépültek azok a közvetítő mechanizmusok, amelyekeken keresztül a nemzeti tematika eljutott a megcélzott csoportokhoz. A Horthy-korszakban és a pártállami időszakban a szocializáció intézményei ennek szolgálatában álltak. A rendszerváltás utáni nemzeti tematika az előző korszakoktól eltérően nem hatotta át a szocializáció formális intézményeit. Elsősorban diskurzusokban érvényesült: a tematikát vezető párt közvetlenül, illetve a médiumokon keresztül törekedett tematizációit eljuttatni a megcélzott csoportoknak.

1. A dualizmus kora. A dualizmus korával foglalkozó rész azt vizsgálja, milyen esélyei voltak a magyar viszonyokétól eltérő viszonyok között született nemzetmodelleknek: az államnemzeti és a kultúrnemzeti modellnek. A soknemzetiségű Magyarországon voltak esélyei az állampolgári kötelekek által együvé tartozó politikai nemzetmodell megerősödésének, ugyanakkor erős volt a kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet koncepciójának összetartó ereje is.

A dualizmus korában mentek végbe azok a folyamatok, amelyekre a politikailag vezetett nemzeti tematika építhetett. Kicsiszolódott a nemzeti önkép, a nemzet nagy identitás- és közösségszervező erővel rendelkező szimbolikus világgá formálódott. Kialakult a nemzeti identitás érzelmi alapjait biztosító nemzeti kánon, amelynek szövedékét jeles személyiségek, események, mítoszok, alkotások, kulturális intézmények, jelképek, szimbólumok alkotják. Intézményesült a nemzeti kultúra, és rendszerré formálódott a nemzeti szocializáció. Kiépültek a tudás-, információ- és vélemény-közvetítő rendszerek: elsősorban a közoktatás, valamint a modern sajtó. Ezek lehetővé tették, hogy a nemzeti kánon minél többekhez jusson el, ugyanakkor azt is, hogy befolyásolják a nemzeti identitás formálódásának folyamatát. A politikai rendszer továbbörökítésének azonban akadálya volt, hogy a nemzettel kapcsolatos kér-

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

désekre adott politikai válaszok elégtelenek voltak. A nemzet politikailag kidolgozott fogalma hosszú távon nem volt alkalmas a nemzetiségi, politikai és társadalmi feszültségekre reagálva megújulni, és a nemzeti szocializáció nem tudta az állam nem magyar nemzetiségű polgárait integrálni a magyar nemzeti közösségbe.

2. A Horthy-korszak. A két világháború közötti időszakban a politikai osztály átfogalmazta a dualizmus idején megalapozott nemzeti tematikát. A politikai nemzetfogalom az etnikai alapon felépített kultúrnemzeti modellen alapult. Ebben már nem volt helye a dualizmus időszakára jellemző nyitottságnak, amely sokak számára kínált egyéni lehetőséget a „magyar politikai nemzet” államnemzeti és kultúrnemzeti jellegének összeegyeztetésére. Az új nemzetfogalom összhangban volt a rendszer hivatalos ideológiájával, a konzervatív keresztény nemzeti ideológiával. Összhangban volt a társadalom- és nemzetpolitikával, valamint a kollektív identitások befolyásolására irányuló kultúrpolitikai és szocializációs stratégiával is.

A nemzeti tematika az államhatalom irányítása alatt volt. A revízió gondolata köré szerveződött, a társadalmi sérelmekre rezonált. Markáns külső és belső ellenségképek, bűnbakok megfogalmazásával fokozta a nemzeti fenyegetettség érzését. Értelmezési sémákat szállított a magyar és a nem magyar megkülönböztetéséhez, a történelmi és politikai felelősök, valamint a külső és a belső ellenség beazonosításához. A nemzeti kánonba bevitte a trianoni veszteségekhez vezető okok államhatalmi értelmezését, a külső és belső ellenségek képét és a revízió eszméjét.

A nemzeti tematika közvetítéséről a szocializációs intézmények: az iskola, a keresztény egyházak, a különböző szervezetek és mozgalmak (mindenekelőtt a cserkészlet és a leventemozgalom) gondoskodtak. A tematika a társadalom jelentős csoportjainak önmeghatározását, társadalom- és politikaképét alakította. A tematikát vezető rendszer megbukott, politikája a második világháborúba, felmérhetetlen nagyságú veszteségekbe, gazdasági összeomlásba és a revízió kudarcába torkollott, de sok eleme tartósan beépült a kollektív önmeghatározásokba.

3. A pártállami időszak. A pártállami időszakban a nemzeti tematika pártállam-nemzeti tematikaként fogalmazódott újra, bár 1945 után felvillant a demokratikus tematika megerősödésének lehetősége. A kommunista párt felszámolta a többpártrendszert és a szervezeti sokszínűséget, a gazdasági önvédelem lehetőségeit radikálisan beszűkítette.

A pártállam-nemzeti tematika a kommunista párt, az államhatalom és a nép egységére épült. Középpontjában a kommunista párt vezetésével felépíteni kívánt szocializmus és a megvalósítani kívánt népi demokrácia fogalma állt. A tematikát az államhatalom egésze dominálta. A politikai nemzetfogalom térben és időben korlátozott, normatív és szelektív volt, és alárendelődött a proletár internacionalizmus fogalmának. A nemzet a dolgozó népet jelentette. A nemzethez tartozás kritériumai elsősorban az ideológiai és a nemzetek feletti dimenziókat (proletáriátus, nemzetközi munkásosztály, szocialista világtrend) hangsúlyozták. A rendszer törekedett a

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

nemzeti kánon és a nemzeti szimbólumrendszer átírására. A tematika bipoláris világmésképeben a jók oldalán a kommunista pártok és vezetőik, a szocialista országok, valamint a dolgozó nép állt. A külső ellenséget az imperialisták, a belsőt a szocializmus ellenségei alkották.

A szocializáló intézményektől (iskola, ifjúsági szervezet, médiumok, pártoktatási intézmények) a pártállami rendszer identitásstratégiájának megvalósítását várta el. A politikai szocializáció embereszménye a „szocialista ember” volt, akit a „szocialista hazafiság” érzése fűzött a kommunista párthoz, az államhoz és a néphez. A Rákosi-korszakban a pártállam-nemzeti tematikát a töretlen dicsőség-narratíva és a konfliktusok létének tagadása jellemezte. Az 1956-os forradalom után, a rendszer kádári konszolidációjával a szocializációs modell fokozatosan átalakult, közben tartásának szigorúsága enyhült. Megnőtt a kultúra világának szerepe. A rendszer elfogadtatásában az értelmiségiek különböző csoportjai a tematika közvetítésével és tematizációival, az identitásformáló intézmények működtetésével vettek részt. Ugyanakkor közreműködtek a tematika fellazításában, határainak kitolásában, végül a tematika elolvasásában is.

A pártállam-nemzeti tematika széleskörű recepciójának fő akadályja az volt, hogy a szociológiai valóságtól független diszkurzív konstrukció volt. Nem kínált választ a megoldatlan nemzeti kérdésekre; nemzetfogalma lefordíthatatlan volt a hétköznapi tapasztalatok szintjére.

A hatvanas évektől a politikai identításokat érintő társadalmi integráció a rendszerrel kapcsolatos negatív közérzűletek: a rendszertudat és a nemzeti ressentiment mentén zajlott. Ezek ugyan a rendszerrel való együttélés alternatíváltanságából táplálkoztak, de hozzájárultak a rendszer eróziójához is.

A hetvenes évek végétől a pártállam-nemzeti tematika egyre halványabb lett, majd teljesen felbomlott. Kiszélesedett az első és a második nyilvánosság, az értelmiségi tematizációk egyre távolabb kerültek a rendszer alaptematikájától. A szamizdat irodalomban és az első nyilvánosságban megjelent alternatív értelmezésekben egy új nemzeti tematika alapjai körvonalazódtak. Ennek nemzetfogalma – eltérően a „szocialista nemzet” fogalmától – kapcsolódott a szociológiai realitásokhoz és a demokratikus rendszerekre jellemző normákhoz. Az alternatív nemzeti tematizációk mellett a szamizdat irodalomban formálódott egy alternatív alaptematika is: a demokratikus alaptematika.

4. A rendszerváltás utáni időszak. A rendszerváltás után harmadszor fogalmazódott újra a nemzeti tematika. A nemzet politikai önértékké vált. Ugyanakkor az alapvető nemzeti kérdésekben (a nemzet fogalma, a nemzethez tartozás kritériumai, a múlthoz való viszony, az állam és az állampolgárok közötti, illetve a nemzet és az állampolgári közösség közötti viszonyok) nem alakult ki társadalmi konszenzus. A politikailag vezetett tematika ráépülhetett ezekre az állásfoglalást és konszenzust igénylő kérdésekre, és egyfajta válaszrendszert kínált ezekre.

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

A nemzeti tematika előtérbe kerülésének kedvezett, hogy az önmeghatározásokban, a múlthoz való viszonyban, az új viszonyok közötti eligazodásban, a politikai tagolódás átlátásában és a társadalmi igazságosság megítélésében kínált fogódzókat. Kijelölte az egyén helyét egy makroközösségben, és szimbolikus közösség-konstrukciók lehetőségét hordozta magában. A folyamatosság élményét nyújtotta, eltakarva a társadalomban elfoglalt hely bizonytalanságát.

A társadalmi struktúrában és a politikai csoportokban korábban elfoglalt helyek átrendeződtek, az addig érvényesnek tűnő mobilitási pályák megtörttek. Ez felértékelte a politikai identitásstratégiák jelentőségét. A huszadik század hatalom- és kurzusváltásaihoz hasonlóan a rendszerváltás is átrendezte az eliteket. A nemzeti tematika vezetése mögött a saját politikai bázis megteremtésének törekvését is felfedezhetjük. A nemzeti tematika építhetett a korábbi időszakok identitásokban továbbélő elemeire, ellentétben a demokratikus tematikával, amelynek nem voltak számottevő előzményei Magyarországon.

A pártok és a politikai csoportok között a nemzeti törésvonal lett a legfontosabb törésvonal. A nemzeti tematika a jobboldal tematikája lett. A tematika valós társadalmi szükségletekre épített, amikor egyszerre kínált fel értelmezési sémát a politika világára és identitásmintát a politikai közösségeket keresők számára. Érintve és stimulálva a lehetséges politikai hovatartozások identitásbeli, érzelmi alapjait, a nemzeti identitás politikai identitássá való alakításával játszott közre a pártkötődések alakításában. A tematikában összekapcsolódott a nemzeti közösség és a tematikát vezető pártot támogató politikai közösség. Olyan politikai közösség formálására nyílt lehetőség, amelyben az összetartozás érzését a közös múlt és a közös jövő képeivel, a nemzeti jelleget kifejező hagyományokkal, szimbólumokkal és a nemzethez tartozás újrafogalmazott kritériumaival lehetett erősíteni.

A nemzeti tematika rendszerváltás utáni történetében a tematikát vezető Fidesz 1996-tól kibontakozó identitásstratégiája jelentett fordulatot. A Fidesz új nemzeti identitások felépítésére és politikai közösségek építésére törekedett. A nemzeti szimbólumok világát áttemelte a politikai identitások szimbólumvilágába. 1998 és 2002 között kormányzati ideológiává formálta a nemzeti tematikát, amely beágyazódott a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet szövedékébe.

A Fidesz nemzeti tematizációi elsősorban a párt elnökének diskurzusaiban jelentek meg. A beszédekből, interjúkból rekonstruálni lehet a nemzeti tematika felépítését, nemzetfogalmát és magatartási eszményeit. Kirajzolódnak belőlük a nemzet politikai képviselővel, a politikai részvétellel és a kormányzással kapcsolatos elképzelések, valamint a politikai ellenfelekre vonatkozó attribúciók.

Az értekezés rekonstruálja a Fidesz nemzeti tematikájában kibontakozó nemzetfogalmat. Ez a nemzetfogalom a kultúrnemzeti modellt követte. A nemzet az első időszakban a jobboldali emberek érzelmi, cselekvési és értékrendbeli közösségét jelentette. 2003-tól, a Fidesz a második orientációváltása után a nemzet a parlamenti legitimitáció alternatívája lett, amelybe a politikai ellenfelek kivételével már min-

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

denki beletartozott. A Fidesz diskurzusában baloldali, „népfrontos”, szociális-antikapitalista elemek (privatizáció-, bankár- és versenyellenesség, antikapitalista tematizációk, piacgazdasághoz nem illeszkedő ígéretek) jelentek meg. A tematika különbséget tett a kormány és a „luxusbaloldal”, valamint a „baloldali emberek” között, hangsúlyozva, hogy az igazi baloldalt ez utóbbiak képviselik. Ellenségképét a politikai ellenfelek alkották, akik idegen érdekeket szolgálnak, és a múltban is nemzetidegenek, a nemzet ellenségei voltak. A nemzet politikai képviselője arra épült, hogy a Fidesz a rendszerváltás igazi megvalósítója, 2003 után pedig arra is, hogy a párt az egész nemzetet képviseli. A tematika jövőképe a nemzet egyesítése volt, amely nemzeti kormányzással, a Fidesz tartós kormányzásával valósítható meg. A jobboldaliak nemzeti egységbe foglalásának és a nemzeti kormány szükségességének hangsúlyozásával a párt vezetője az egész nemzet érzelmileg legitim vezetőjének szerepébe került. A felkínált politikai cselekvési formák, központilag kezdeményezett akciók (nemzeti összefogás, új szövetség, országértékelő beszélgetések, nemzeti konzultáció, nemzeti petíció) a közvetlen részvétel ígérletét tartalmazták.

A politikai pártok közötti verseny a kollektív identitások meghatározásáért a kettős állampolgárságról kiírt népszavazással vált élessé. A kettős állampolgárság kérdése – hasonlóan a státusz törvény kérdéséhez – nemcsak a határon túli magyarok jogállásáról, hanem a magyarországi pártokkal való viszonyokról és a pártok rájuk gyakorolt befolyásáról is szólt. A törvénykezés és a politikai gyakorlat szintjén vetették fel azokat a megoldatlan nemzeti kérdéseket, amelyek mindig ott húzódtak a nemzeti tematika háttérében: a magyar nemzet fogalmának jelentését, a kultúr- és államnemzeti elemek viszonyát, a magyar állam fennhatóságának határait, a magyar állam és a magyar nemzet kapcsolatát. A népszavazás politikai tétje is szerepet játszott abban, hogy a nemzeti tematika 2004-től kétpólusúvá vált. A jobboldal nemzeti tematikájával szemben formálódni kezdett a másik póluson is a nemzeti tematika. A baloldali és a liberális diskurzusokban markáns alternatív értelmezések fogalmazódtak meg. A kétpólusúvá vált nemzeti tematika a népszavazást követően is jellemezte a diskurzusokat. Előtérbe került egy alternatív, a republikánus hagyományokhoz kapcsolódó, alternatív alapterematika is, a demokratikus alapterematika. Az alternatív tematika megjelenésével magyarázható, hogy a 2006-os országgyűlési választás előtt a nemzet és a köztársaság viszonya is tematizálódott.

Nemzeti identitás és politikai szocializáció

Az értekezés **harmadik egysége** a szocializációs modell kérdéseivel foglalkozik. Megvizsgálja a nemzeti tematika helyét és identitásformáló szerepét a politikai szocializáció különböző modelljeiben. Kísérletet tesz a szocializációs modellek változásának értelmezésére, választ keresve arra a kérdésre, hogy a Rákosi-korszak konfliktustagadó és a Kádár-korszak konfliktuskerülő politikai szocializációs modellje után

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

a rendszerváltást követően miért nem alakult ki a demokratikus rendszerekre jellemző konfliktuskihordó politikai szocializáció modellje.

A szerző a politikai szocializációt kétoldalú folyamatnak tekinti, amelyben egyrészt a társadalom ad át az új nemzedékeknek kész világgépeket, világértelmezéseket, hogy továbbörökítse magát bennük, másrészt az új nemzedékek is kialakítják az érdekeiknek legjobban megfelelő valóságértelmezéseket és a politikához való viszonyukat, és ők is nyomot akarnak hatni a társadalmon. Ugyanakkor azt is feltételezi, hogy a közép- és kelet-európai térségben a politikai rendszerek változásaival a társadalom jelentős csoportjai kényszerültek reszocializációra, identitásuk újrafogalmazására.

A szocializációs modell olyan, az adott társadalomra jellemző rendszer, amelyet az intézményes és nem intézményes, formális és nem formális szocializációs hatások együttese alkot. Ismereti, érzelmi, értékelési elemekből, szimbólumokból, identitás-sablonokból álló szövedék, amelynek a viszonylagos önállósággal rendelkező gondolkozási, magatartási és cselekvési minták is részét képezik. A vallási, nemzeti, demokratikus alaptematikák a nem formális szocializáció diszkurzív tényezői. A kollektív identitások felépítése a szocializációs modellben rejlő logikákat követi.

1. A pártállami rendszer szocializációs modelljei. A pártállami rendszerek politikai szocializációs modelljeiben több, nagyrészt történelmi gyökerű közös vonás van. A hatalomváltások után gyakoriak voltak a politikai konverziók. A politikai szocializáció intézményei hagyományosan egyfajta alattvalói magatartás elsajátítására és a politikához való aszimmetrikus viszony kialakítására irányultak. Jellemző volt a politikai autarchia: olyan védekező-elhárító mechanizmusok alakultak ki, amelyek lehetővé tették a kontinuitások őrzését a hétköznapi életvilágban. A kisebbségi csoportidentitások egyenrangúsága ugyancsak hagyományosan korlátozott volt a közép-európai térségben.

A politikai szocializáció megkettőződése a pártállami időszak sajátossága. A formális, intézményes politikai szocializáció a hivatalos életvilágnak megfelelő viselkedés elsajátítását biztosította. A nemformális helyzetekre érvényes valóság-meghatározásokat elsősorban a család közvetítésével lehetett megtanulni.

Magyar sajátosság volt, hogy a kettős politikai szocializáció modellje a pártállami időszakban fokozatosan bomlott fel. Az 1956-os forradalom után, a hatvanas évektől a közvetlen, *konfliktustagadó politikai szocializáció* modelljét a közvetett eszközökre építő *konfliktuskerülő politikai szocializáció* modellje követte, amely a rendszerváltást megelőző években már alig volt érzékelhető.

2. A nyugati demokráciák szocializációs modelljei. A nyugati demokráciákban a politikai szocializáció konfliktuskihordó modellje társadalmi konszenzuson nyugszik. Alapelveiben a politikai élet aktorai és a társadalom többsége egyetértnek; kérdései alapvetően szakpolitikai kérdések. A nemzeti szocializáció az állampolgári szocializáció része. A demokratikus politikai szocializáció modellje konzisz-

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

tens modell, tényezői egymást feltételezik. Legfontosabb diszkurzív tényezője a demokratikus, illetve az európai alaptematika. Az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának a feladata, amely a politikailag szervezett társadalom első modellje. A gyerekek és a fiatalok az állampolgári szocializáció részeként sajátítják el a nemzettel, az állammal és a társadalommal a kapcsolatos történelmi, kulturális és politikai ismereteket, valamint a nemzettel, állammal és társadalommal kapcsolatos jelenségek értelmezésére szolgáló fogalmi kategóriákat.

A modern democráciákban terjedőben van a szocializációs folyamatok és az identitások formálódása közötti összefüggések interdiszciplináris megközelítése. Egyre több „átjáró” van a társadalomtudományok és a társadalmi gyakorlat között. A társadalompolitikák kiemelt területe az ifjúságpolitika, amely törekszik a tudományos eredmények gyakorlati hasznosítására, a formális és a nem formális nevelés lehetőségeinek kiaknázására a demokratikus állampolgári magatartások elősegítése érdekében. A szaktudományok, a szakpolitikák és a társadalmi gyakorlat közötti nyitottságok segítik a modell megújulási képességét. Erre szükség is van, mivel a politikai szocializáció demokratikus modelljének választ kell találnia olyan társadalmi kihívásokra is, amelyek a szándékolt intézményes szocializációs törekvések ellenére jöttek létre. Ilyenek a szélsőjobboldali jelenségek, a nagy integratív folyamatok (a modernizáció, a globalizáció és az európai integráció) ellenhatásai, a terrorcselekmények nyomán újrafogalmazódó interetnikus és interkulturális viszonyok és a nemzeti identitás problémái.

3. A rendszerváltás utáni időszak szocializációs modellje. A rendszerváltással a Kádár-rendszer konfliktuskerülő politikai szocializációs modellje megszűnt, de a demokratikus rendszerekre jellemző konfliktuskihordó modell nem alakult ki. A nemzeti és az állampolgári identitás mintáiban, a múlt kérdéseiben, az előző korszakok megítélésében és a nemzet fogalmának értelmezésében nem alakult ki társadalmi és politikai konszenzus, amelyre épülhetett volna a politikai szocializáció demokratikus modellje. Tisztázatlanok maradtak a nemzeti, az állampolgári és a politikai és az állampolgári identitások közötti viszonyok is.

A politikai szocializáció rendszerváltás utáni magyarországi modelljét *fragmentált modellnek* nevezhetjük. A fragmentáltság háttérében a múlthoz és a politikai jelenhez való viszony nyitott, a társadalmat megosztó kérdéseit találjuk. A modell nem tud választ adni a kollektív identitásokkal kapcsolatos kihívásokra. Ugyanakkor megnő benne a nem formális tényezők, így a politikailag vezetett nemzeti tematika identitásformáló szerepe. A nemzeti tematika alapvetően a Fidesz vezetésében épült be a politikai szocializáció modelljébe a nem formális szocializáció tartalmi tényezőjeként. A Fidesz a fiatal nemzedékek körében volt a legnépszerűbb, akik számára nemcsak a rendszerváltást, hanem a nemzedékváltást is megtestésítette. A párt az állampolgárok és a hatalom viszonyának értelmezésében a nemzetből, mint pártpolitikailag értelmezett közösségből indult ki.

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

A fragmentált modellben a társadalmi rendszer folyamatos megújulásához szükséges állampolgári ismereteket, értékeket, készségeket, a konfliktusok konszenzushoz vezető kezelését a formális szocializációban csak esetlegesen lehet elsajátítani. Az iskola, ha lehet, kitér az állampolgári szocializációban való közreműködés feladatai elől, inkább a konfliktuskerülés mintáit közvetíti, a demokratikus tapasztalatok megszerzésének fontos kereteit jelentő civil kezdeményezések pedig csak keveseket érintenek. A markánsan megfogalmazott, sokakhoz eljutó nemzeti tematika – ellentétben a demokratikus tematikával – megosztó tematika. A konfliktusok éleződéséhez járul hozzá azzal, hogy pártpolitikai szempontokból kínál válaszokat a történelmi, társadalmi, gazdasági és kulturális kérdésekre. A nemzeti és a politikai közösségek közötti határok egybeesnek, így a nemzet fogalmából egyesek politikai alapon záródnak ki. A közösség határait külső és belső ellenségképek jelölik ki. A rivális pártok a nemzet ellenségeiként jelennek meg, akik nem rendelkeznek a parlamenti legitimációnál magasabbra helyezett nemzeti legitimációval.

A nemzeti tematika a politikai szocializáció premodern elemeit konzerválja. Identitásmintája a vezetők és a vezetettek hierarchikus viszonyára épül. A tematikában a nemzethez tartozás kritériumai politikai kritériumokkal keverednek. A tematika érzelmi és hitelvű viszonyokat fogalmaz meg a hatalom és az egyén között, amelyekben a demokratikus rendszerek ellenőrzési és procedurális eljárásai korlátozottak. A konfliktusok élezésével és az állam és az állampolgárok, a politikai hatalom és az állampolgárok közötti viszonyok premodern mintáinak fenntartásával nehezíti a demokratikus politikai szocializáció modelljének kiépülését.

IV. rész

A MUNKA TÉMAKÖRÉBŐL KÉSZÜLT PUBLIKÁCIÓK

Könyvek

- 1989 *Political Socialization in Hungary. The duality of Institutional and Non-Institutional Processes.* Frankfurt am Main, Peter Lang, 120 oldal
- 1991 *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon.* Budapest, Tekintet Könyvek, 166 oldal
- 1998 (Örkény Antallal:) *Tizenévesek állampolgári kultúrája.* Budapest, Minoritás Könyvek, 270 oldal
- 2000 *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 235 oldal

Gyűjteményes kötetek

- 1993 *Vécus collectifs dans la socialisation politique.* In (sous la direction de Raymond Hudon et Bernard Fournier): *Jeunesses et politique. Conception*

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

- de la politique en Amérique du Nord et en Europe I-II.* Québec, Les Presses de l'Université Laval – Paris, Harmattan II. pp. 313–336.
- 1994 After the Changing of the System, and Before the Changing of the Values: Hungary. In (eds. By Val D. Rust, Peter Knost and Jürgen Wichmann.): *Education and the Values Crisis in Central and Eastern Europe.* Frankfurt am Main, Peter Lang, pp. 205–218.
- 1996 (Örkény Antallal) 14-15 éves fiatalok interkulturális világgépe. In (Teresztényi Tamás szerk.): *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből.* Budapest, Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 161–235. oldal
- 1997 (Örkény Antallal) Nemzet és magyarság a 14-15 évesek gondolkodásában. In (Szabó Márton szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról.* Budapest, Scientia Humana, 273–286. oldal
- 2000 (Örkény Antallal) A tizenévesek nemzetfogalma. In (Pukánszky Béla szerk.): *A gyermek évszázada.* Budapest, Osiris Kiadó, 102–134. oldal
- 2001 (Marián Bélával) Politikai érzelmek hálójában. Ideológiai értékorientációk a közgondolkodásban. In (Simon János szerk.): *Ezredvégi értelmezések I–II.* Budapest, Villányi Úti Könyvkiadó, 405–435. oldal
- 2001 (Örkény Antallal) Magyar középiskolások politikai világgépe és euroregionális tudata. In (Simon János szerk.): *Ezredvégi értelmezések I–II.* Budapest, Villányi Úti Könyvkiadó, 366–404. oldal
- 2001 (Örkény Antallal) Representations of Minorities among Hungarian Children. In (Karen Phalet and Antal Örkény szerk.): *Ethnic Minorities and Inter-Ethnic Relations in Context. A Dutch Hungarian comparison.* Ashgate, Alderchot, Burlington USA, Singapore, Sydney, 139–160. oldal

Szakkikkek

- 1982 Historical Personalities, Political Symbols and the Hungarian Youth. *International Journal of Political Education* 5.
- 1984 (Csepeli Györggyel) Politikai érzelmek iskolája. *Jel-Kép* 2. 26–31. oldal
- 1984 (Csepeli Györggyel:) *Nemzet és politika a 10–14 éves gyerekek tudatában.* Tanulmányok, beszámolók, jelentések, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 4.

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

- 1987 Nicht vor dem Kind? A család szerepe a politikai szocializációban. *Ifjúsági Szemle* 5. 51–60. oldal
- 1987 Állandóság a változásban, avagy politikai szocializáció Magyarországon. *Világosság* 6. 370–377. oldal
- 1987 La socialisation politique en Hongrie: la continuité dans le changement. *International Political Science Review* 1987. 3.
- 1988 Az iskola szerepe a politikai szocializációban. *Pedagógiai Szemle* 4. 291–300. oldal
- 1989 Non vitae, sed scholae...? Politikai szocializáció a magyar iskolákban. *Ifjúsági Szemle* 3. 21–33. oldal
- 1989 A politikai tudat törésvonalai. *Világosság* 10. 762–771. oldal
- 1991 A megtanulhatatlan rendszer. Tudásszociológiai tanulmány a politikai világnép felépítésének nehézségeiről. *Társadalomtudományi Közlemények* 1–2. 128–158.
- 1992 La socialisation politique en Hongrie. *Cahiers d'étude hongroises* 4. 137–142. oldal
- 1993 (Murányi Istvánal:) Nemzet és magyarság. Állampolgárság és magyarság egy kutatás tükrében. *Regio* 1. 121–133. oldal
- 1994 Minden másképpen van. Politikai reszocializáció Magyarországon. *Világosság* 3. 61–73. oldal
- 1997 (Lázár Guyvel:) *Nemzetkoncepciók a mai magyar társadalomban*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 35. 1–59. oldal
- 1997 (Örkény Antallal:) Magyar középiskolások politikai érzelmei és ismeretei. *Politikatudományi Szemle* 3. 31–69. oldal
- 1997 (Örkény Antallal:) Középiskolások társadalmi cselekvési mintái. *Iskolakultúra* 11. 39–58. oldal
- 1998 (Paul Gradvohllal és Marián Bélával): A folyamatosság forradalma, avagy a Kádár-korszakhoz való viszony a magyar politikai közgondolkodásban. *Politikatudományi Szemle* 2. 5–26. oldal
- 1999 (Lannert Judittal és Örkény Antallal:) Európai értékek, európai orientációk. *Iskolakultúra* 8.
- 1999 (Marián Bélával:) Politikai érzelmeik hálójában. *Szociológiai Figyelő* 1–2. 114–128. oldal
- 1999 (Lannert Judittal és Örkény Antallal) East of West, West of East. The Value Orientation of Hungarian Secondary School Students in the Mirror of an Empirical Survey. *Razprave in Gradivo* 35. Treatises and Documents, Ljubljana, Institute for Ethnic Studies, 257–272. oldal

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

- 2000 (Falus Katalinnal) Politikai szocializáció közép-európai módra. A magyar eset. *Magyar Pedagógia* 4. 383–400. oldal
- 2000 (Örkény Antallal) La place de la Hongrie au sein de l'Europe vue par les lycéens. *Agora Débats Jeunesses* 4. 97–112. oldal
- 2000 (Örkény Antallal) Társadalmi értékminták, politikai orientációk. *Educatio* 3. 404–430. oldal
- 2004 Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. *Educatio* 4. 551–566. oldal
- 2005 Rendszerváltás és nemzeti tematika. *Politikatudományi Szemle* 2. 89–110. oldal
- 2006 Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle* 1. 201–250. oldal